

TANULMÁNYOK

Dr. REEVES, GENE

A FOLYAMAT-GONDOLKODÁS ÉS ISTEN FOGALMA*

A folyamat-filozófia (process philosophy) alapjában metafizikai álláspont, mely szerint a valóság lényegében egyformán időleges és teremtő, ezért a létezés alapvetőbb mint a lét. Tág értelemben a folyamat-gondolkodás megtalálható a Theravada buddhizmusban, Herakleitosz és Gersonides filozófiájában, Socinus Faustus és Crellius János teológiájában. Sokan kivirágzását látják Hegel és Schelling idealista bölcséletében. Mindenesetre alapos ok áll fenn, hogy Bergson, Alexander, Pierce, James, Wieman, Berdjajev, Teilhard de Chardin és mások folyamat-gondolkodóknak tekintessenek.

A folyamat-gondolkodás nagymértékben, de nem kizárólagosan, Whitehead munkáját és az ő szellemi utódait jelenti, akik között Charles Hartshorne a legjelentősebb.¹ A 20. században meglehet, hogy senki sem dolgozott ki egy olyan teljes, átfogó és a jövő fejlődésére eszméltető folyamat-metafizikát mint Whitehead. A „Folyamat és valóság“ című munkája szükségképpen első helyet biztosít számára a jelenkori folyamat-gondolkodásban. Bármit is értsünk a folyamat-gondolkodás tágabb fogalmán, a Whitehead—Hartshorne folyamat-filozófiája volt az, amely növekvő érdeklődést és izgalmat váltott ki, s a további bölcséleti és teológiai elmélkedés alapjául szolgált. Dolgozatunkban folyamat-gondolkodáson Whitehead és Hartshorne filozófiáját értjük, és a felfogásaikban gyökerező későbbi filozófiai és teológiai fejlődést.

Ez alkalommal egy rövid beszámolót próbálunk nyújtani a folyamat-gondolkodás növekedéséről és fejlődéséről. Feleletet kívánunk adni arra a kérdésre, hogy ez a gondolkodási rendszer az elmúlt 15 év alatt miért hódította meg a gondolkodást, a képzeletet és sokak életét. Ugyanakkor számot akarunk adni a folyamat-gondolkodás növekedésével és fejlődésével kapcsolatban az Istenről való gondolkodás rehabilitásáról.

Mi nem állítjuk, vagy éppen nem sugalmazzuk, hogy minden folyamat-gondolkodó figyelmét elsősorban az Istenről való gondolkodás kötötte le. Filozófusok, teológusok és mások széles körű érdeklődéssel jönnek a folyamat-gondolkodáshoz és kapcsolódnak be munkájába. Egyikük pl. megkísérelte, hogy egy Whitehead-i metafizikát dolgozzon ki Isten fogalma nélkül. Mi viszont állítjuk, hogy az Istenről való gondolkodás központi jelentőségű a folyamat-gondolkodásban, és hogy a folyamat-

---

* F. év márc. 27-én a Protestáns Teológiai Intézetben tartott előadás; rövidített szöveg, angolból fordította D. dr. Erdő János.

gondolkodás fejlődése nagy mértékben annak az eredménye, hogy egy olyan fogalmi rendszert nyújt, melyben az Istenről való beszéd ésszerű.

Szükségesnek látjuk, hogy a folyamat-gondolkodás teológiai háttéréről rövid vázlatot nyújtsunk. A század korábbi évtizedeiben a Hegelben gyökerező idealista gondolkodás módjai, melyeket az Egyesült Államokban Bradley és Royce gondolkodásában ismertek, gyorsan veszítettek vonzásukból és háttérbe szorultak. Amikor egyetemi tanulmányaimat megkezdtém, a perszonalizmus még élt a filozófiában, de már hanyatlóban volt. A pozitivista gondolkodás, mely hirdette, hogy minden metafizika és teológia értelmetlen, sok filozófiai körben fölénybe került. A nyelvészeti analízis pedig arra irányult, hogy a vallásos értekezést az irracionális világba helyezze át. A teológiában a Barth-i neo-ortodoxia, a teológiai pozitivizmus egyik faja jelentkezett. Egy ideig nagy népszerűségnek örvendett, de azután gyorsan hanyatlott, és egy érdekes történetté vált. A katolikus egyházban mihelyt a tomizmust nem tekintették hivatalos filozófiának, a katolikus gondolkodók, mint süllyedő hajóról menekültek tőle. Eközben szembeütő volt a tudomány és tudományos gondolkodás állandó haladása. A „scientizmus“, mely szerint az empirikus tudomány az ésszerűség egyetlen módja, sok ember értelmét megragadta. Végül a hitlerizmus borzalmi Európában tudatosították a gonosz rettenetes valóságát az emberi ügyekben.

Mindezek kétségbe vonták Isten valóságát és az Istenről való beszéd érvényességét. Okokat lehet találni a tömegek vallásainak a megtűrésére, de hol találhat valaki alapot arra, hogy Istenről ésszerűen beszéljen?

A folyamat-gondolkodásnak elkötelezettségei vannak. Bár a 20. század empirikus tudományának fejlődése erősen befolyásolta, végül is egy spekulatív metafizikába központosult, melyről sokan azt hiszik, hogy nélküle is jól meglehetnénk. A folyamat-gondolkodás magával hordja a maga szaknyelvének aktuális alkalmak, magatartás, szubjektív célok, elmúlás, összenövés, elégtétel stb. súlyos terhét. Ugyanakkor független Whitehead „Folyamat és valóság“ c. munkájától, mely nem került a felkapott és nagy példányszámban fogyó könyvek jegyzékére, még a filozófusok és teológusok között sem. Mégis meglepő, hogy mind többen és többen küzdötték át magukat ezen a munkán, megértve annak nagyobb részét. Kérdés tárgyát képezheti, hogy miért törődtek ezzel a könyvvel ilyen nagy mértékben?

Úgy gondolom, hogy Istennel kapcsolatban legalább három oka van annak, hogy a folyamat-gondolkodás az érdeklődés középpontjába került. Ezek a következők: tapasztalati, logikai és metafizikai okok, melyek utalnak Isten valóságára az emberi tapasztalatban, a tökéletesség logikájára és a metafizikai gondolkodás egységére.

Isten valósága az emberi tapasztalatban

A folyamat-gondolkodás növekedésének egyik okát abban a képességében látom, hogy beszélni tudott róla és megértetni Isten valóságát az emberi tapasztalatban. Ez az állítás összhangban állhat azzal a protestáns teológiai hagyománnyal, mely egy egész teológiai rendszert próbált a vallásos tapasztalatra alapozni. Amit ki szeretnénk mutatni és amiről

beszélni kívánunk, az nem egy sajátosan vallásos tapasztalat, hanem az, amely minden tapasztalat alapja, még a legvilágibbnak is.

Az emberi lények általában a világot úgy tapasztalják, mint amelyben választások és cselekedetek számítanak. A világot értékkel teljesnek tapasztaljuk, mint amelynek fontossága van. Eseményeket és dolgokat ismerünk fel, melyek jobbak és rosszabbak, többé-kevésbé szépek és értékesek. Az értékek felfedezői, tapasztalói és elfogadói vagyunk. De egyben értékhozzájárulók és értékteremtők is, akik megtesszük a magunkét nagy egészben. Ennek alapja, mint ok vagy előfeltétel, az a hit, hogy az élet értékes vagy jelentőségteljes, az az érzés, hogy az általunk felfedezett és alkott értékek nem csupán a mi értékeink, hogy van jobb és rosszabb, és hogy amit mi cselekszünk, az valóban számít.

Bizonyos, hogy ez az alapvető hit időről-időre komoly rázkódásnak van kitéve. Az emberek kétségbe vonják, hogy vajon életüknek van-e jelentősége, és a megnyugtató kívánsága mozgató erőt jelent-e számunkra? Schubert Ogden-nek igaza lehet, midőn azt állítja, hogy „a vallás különböző formáiban kísérlet arra, hogy az öntudatos hit szintjén feleletet adjon a végső kérdésekre, és ezáltal a szükségelt önbizalmat nyújtsa. A vallás közvetlenül fontos a konkrét erkölcsi döntésekre irányuló tevékenységünk számára.”⁴² Megnyugtató pedig valakit nem más, mint helyreállítani benne azt a bizonyosságot, amely megvolt, de valamilyen okból kifolyólag elveszett. Amint Ogden kifejti: „A vallásos állítás arra szolgálhatnak, hogy bátorítsanak minket, mivel ők maguk a meglevő bizalom újra-bemutatását szolgálják.”⁴³

Whitehead egy mindnyájunk számára közös hitnek ad kifejezést, amikor azt mondja: „a jelen cselekedet közvetlen tényei állandó jelentőségűvé válnak a világegyetem számára. A helyes és a rossz, a teljesítés és a bukás fogalma ettől a háttértől függ. Máskülönben minden tevékenység csupán a jelentéktelenség múló fuvallata.”⁴⁴

Az erkölcsi választások esetében, amikor kényszerítve vagyunk az egyik cselekedetet jobbnak ítélni mint a másikat, vagy legalábbis az egyiket látszólag jobbnak tüntetni fel a másikkal szemben, mi általában nem kérdezzük, hogy vannak-e jobb cselekedetek, hanem inkább, hogy melyik cselekedet valóban vagy valószínűbben jobb. Ugyanakkor igazolást, racionális alapot keresünk arra nézve, hogy miért választjuk az egyiket a másikkal szemben.

Hasonlóképpen a megfelelő vallásos kérdés nem az, hogy van-e fundamentuma a mi alapvető bizalmunknak, hanem hogy az ilyen bizalomnak van-e értelme, igazolható-e valamilyen értelemben.

A folyamat-gondolkodás állítja, hogy egy ilyen alapvető meggyőződés, ez a közös hit igazolva van. Először egy olyan világszemlélet kialakításával, melyben a szabadság, teremtettség, változás, fejlődés stb. valóságosak és fontosak, és amelyben a döntések központi fontosságúak. Az élet a körülöttünk levő eseményekre adandó feleletünktől függ. Másodsor a folyamatos gondolkodás azonosítja és megnevezi Istent, mint a mi közös hitünk objektív alapját. Más szóval a folyamat-gondolkodás megérteti a világról alkotott tapasztalatunkat, mely igazolja alapvető és közös hitünket önmagunkban és a világban.

A folyamat-gondolkodás nem mondhatja, hogy kétségen kívül megállapította azt, miszerint közös hitünknek objektív alapja van. Bárki ellent mondhat, hogy Isten nem alapja ennek a hitnek, hanem kivetítés abból,

hogy a mi alapvető bizalmunk a világban egy illúzió, mivel az „Istén“ szónak nincs objektív tárgya. Ez az érvelés nem kíván kísérlet lenni arra, hogy a közös emberi tapasztalatból bizonyítékot hozzunk fel Isten létezésére mellett. A legtöbb, amit egy ilyen érv bizonyíthat, az, hogy a mi emberi tapasztalatunk és hitünk megegyezik Isten valóságával. Valóban van olyan felfogás, melyben Isten valóságának a kérdése nem vetődik fel, csak feltételezve van. Kutathatjuk, hogy közös hitünk alapja megfelelőbben hogyan fogható fel és érthető meg. Kérdezhetjük, hogy a különböző vallásos hagyományok közül melyek képviselik hatékonyan vagy nyilvánítják ki ezt az alapot. De kérdés tárgyává tenni, hogy van-e egyáltalában objektív alap, ez nem lehet ésszerű kérdés. Ez csak azt jelenti, hogy Isten, mint minden tapasztalat alkotó eleme, különbözik minden mástól, amit tapasztalunk. Isten lételet elvi szempontból, empirikus úton nem lehet bizonyítani vagy meghamisítani. Ennek az állításnak erénye az, hogy érthetővé teszi, miszerint az Istenben való hit lehetséges, bár sokan tagadják Isten létezését.

Amit a folyamat-gondolkodás állít és érthetővé tesz, az nem más, mint: hogyan lehetséges, hogy mindennapi világi döntéseink és cselekedeteink a teremtő létezésnek alkotó elemei, amely a valóság igazi anyaga, és így maradandó fontosságuk van. A folyamat-teológiában Istent úgy fogják fel, mint aki a legteljesebben viszonylagos; ő az, akire kihat minden, ami van és volt. Így életünknek nem csupán számunkra vagy mások számára van jelentősége, hanem az örökkévaló jövőre nézve is, amely Isten életé, és amelyben mi részesülünk, s amelyhez hozzájárulunk. Győzelmeink és örömeink, bukásaink és szénvedéseink hozzájárulnak Isten folytonos önteremtéséhez. Egymással és társ-teremtényeinkkel való viszonyunkban okunk van fokozni, amennyire csak tudjuk, a világ élvezetét abban a hitben, hogy életünk nem hiábavaló.

A folyamat-teológia nemhogy megtagadná vagy leértékelné a mindennapi világi tapasztalatot, hanem éppen erősíti igazi autonómiáját és jelentőségét. Amint az emberiség és a világ végső jelentőségében levő szekuláris hit is nem más, mint kifejezése az Istenben való mély hitnek, aki az alapja annak a hitnek.

A tökéletesség logikája

Charles Hartshorne csaknem egy fél évszázada felkarolta Isten lételemének ontológiai érvét, bár világos volt mindenki előtt, hogy Kant visszavonhatatlanul lezárta minden kísérletet arra nézve, hogy a gondolkodásból következtessünk a létezésre. Mégis Hartshorne „A tökéletesség logikája“ című munkájának 1962-ben való kiadása óta sok időt és energiát fordítottak az ontológiai érvre. Hartshorne sohasem támasztott nagy igényt az ontológiai érvvel szemben; nem állította, hogy képes vele Isten létezését bizonyítani. Meglátása szerint a tökéletesség logikája olyan, hogy Isten nem fogható fel létező vagy nem létező empirikus valóságnak.

A modern modális logika alapján Hartshorne kimutatta, hogy csak négy mód van, amely által valamit felfoghatunk: esetleges létezés és esetleges nem-létezés, szükségszerűleg létezés és szükségszerűleg nem-létezés. Hasonlóképpen kifejtette ezt az érvet a tételek lehetséges igazság-értéke tekintetében is. Ebben az esetben a négy lehetőség a követ-

kező: esetlegesen igaz, esetlegesen hamis, szükségszerűleg igaz és szükségszerűleg hamis vagy lehetetlen. Ha Istent tökéletességnek látjuk vagy határozzuk meg, — Anselmus tanítását követve, mely szerint Isten az, akinél nagyobb nem fogható fel, — következik, hogy Isten nem fogható fel mint esetlegesen létező, mert bizonyára nagyobb szükségszerűleg létezni, mint esetlegesen létezni. Így Hartshorne szerint, ha mi Istent tökéletességnek fogjuk fel, akkor logikailag fel kell tételezzük vagy azt, hogy Isten szükségszerűleg létezik vagy, hogy Isten egyáltalában nem létezhetik. Az a tétel, hogy „Isten létezik“ úgy tekintendő, mint amely vagy szükségszerűleg igaz, vagy jelentés nélküli. Tudomásunk szerint Hartshorne sohasem állította, hogy az ontológiai érv megoldja ezt a kérdést.

Hosszú idő telt el azóta, hogy Hartshorne-al tanultam, és amikor én az ontológiai érveléssel szemben állást foglaltam. Éreztem, hogy Isten létele bizonyításának egész eszméje idegen. De fokozatosan megvilágosodott előttem, hogy ami kockán forgott, az nem Isten létele volt, amely egyáltalában nem függhet a mi érveinktől, hanem a metafizika lehetősége. Hartshorne álláspontja világos, szerinte nem lehet Istent úgy felfogni, mint akinek létezése vagy nem létezése, valósága vagy nem valósága, empirikus bizonyítékkal igazolható. Valójában az empirikus tények nem számítanak. Az egyik teológus, aki kapcsolatban volt a chicagói empirikus teológiai iskolával, kimutatta, hogy az empirikus teológia önmagában véve lehetetlenség.

Ami az Isten létezésével kapcsolatos vitában kockán forog, az nem Isten lehetséges vagy nem lehetséges létezése, hanem inkább a mi gondolkodásunk és beszédünk módja. És amíg nagy figyelmet szenteltek magára a bizonyító érvre, háttérbe szorult az a kérdés, hogy vajon lehetséges volna-e egy logikailag megegyező következetes, értelmes istenfogalmat kidolgozni.

A folyamat-teológusok állítják, hogy egy ilyen istenfogalom kialakítása lehetséges. Az elmúlt 20 év alatt nagy figyelmet fordítottak erre a bonyolult, nehéz feladatra, hogy kialakítsanak egy olyan istenfogalmat, amely belsőleg konzisztens és összeegyeztethető mindazzal, amit a világról tudunk.

A metafizikai gondolkodás egysége

Ha a folyamat-gondolkodás növekvő népszerűségének vallásos és logikai alapjai vannak, szerintünk egyenlőképpen fontos a metafizikai látomásának egysége. A folyamat-metafizika központi metafizikai fogalma: az aktuális alkalmak, végül is titkos valóságok, tér- és időbeli atomok.

Whitehead az „egy“ és a „sok“ problémájának megoldásában nem foglal egészen állást az „egy“ mellett. De metafizikai és kozmológiai terében megvan az egység érzése, amely éles ellentétben áll a legtöbb népszerű világfelfogásokkal szemben.

Mindaz nem vonatkozik közvetlenül Istenre. A Hartshorne által „panpszichizmus“-nak nevezett felfogás szerint a végső dolgok, az aktuális alkalmak bizonyos fokig alanyok, az érzelem aktív integrációi, melyeknek megvan a saját létezésük célja. Minden, Istentől a legkisebb

elektronikus eseményekig, mint forma értendő, ami az emberi tapasztalaton alapul és abból származik. Világos, hogy az ilyen kifejezéseket mint „alany“, „érzés“, „tapasztalat“, „cél“ stb. a legvégsőig ki kell tágítani. De fontos az a megállapítás is, hogy mi egy világ részei vagyunk.

Bizonyos fokig a folyamat-gondolkodás iránti növekedő érdeklődés összeesett a környezetvédelmi érzékenység növekedésével. Nem tudjuk, hogy azok, akik Whitehead követői voltak, később nem kerültek-e a környezetvédelem érdeklődési körébe? Úgy gondoljuk, nem véletlen, hogy Whitehead követői között sokat találunk azok közül, akik már korán tevékenyek voltak a környezetvédelmi mozgalomban. Tény az, hogy Hartshorne az 1930-as évektől nagy fogékonyságot mutatott az ekológiai kérdések iránt. Világos, hogy a természet iránti magatartásában a metafizika tükröződik, mely hangsúlyozza, hogy a földi élőlények hierarchiájában nincs értelme ún. nem érző, lelketlen anyagról beszélni.

Hasonlóképpen a dolgok összefüggésével, a valóság alapvetően társadalmi jellegével kapcsolatban a folyamat-felfogás a valóságnak egy erősen egyesített látomását nyújtja. Eszerint minden alkalom valamilyen úton-módon kapcsolódik más, előbbi valóságokhoz. Minden alkalom léte részben a másokkal való összefüggésének a funkciója. A világ, más szavakkal, a valóság minden szintjén radikálisan társadalmi.

Az egyetemes érzés és összefüggés, az egység erőteljes fogalma, mely mely érzéseinket fejezi ki, hogy egy világ integrális részei vagyunk. Világos, hogy sokan ezt az egyesített látomást nem találják vonzónak, s előnyben részesítik az anyag és szellem, a tudomány és emberiség dualizmusát; vagy egy három szintű világegyetemet, amelyben úgy fogják fel Istent, mint aki annyira különbözik tőlünk, hogy egészen más, és a természetet, mely kategórikusan különböző, egészen más; vagy egy teljesen pluralisztikus felfogást a sokrétegű valóságról. Feltételezzük, hogy az ilyen végső dualizmusnak és pluralizmusnak mindig lesz vonzóereje. Ezek végül is kifejezést adnak tapasztalataink egy részének. Azoknak, akik a világot egység a különbözőségben sarkalatos érzésével közelítik meg, a folyamat-gondolkodás rendkívül hatékony segítséget kínál az ilyen egység megértésére.

Bizonyos értelemben sem az egyetemes érzés, sem az egyetemes összefüggés nem szükségszerűleg teisztikus. Valaki megkísérelheti, mint ahogyan sokan tették, hogy ezeket belefoglalja egy istenfogalom nélküli metafizikai tervbe. De csaknem minden folyamat-gondolkodásban Isten eszméjének a jelenléte befolyást gyakorol azokra, és általuk maga is befolyásoltatik.

A folyamat-gondolkodásban az „antropomorfikus kategóriák“, melyek az emberi tapasztalatokból származnak és analógikusan alkalmazhatók a természet minden szintjére, az istenire is alkalmazandók. De amint Hartshorne kimutatta, adva van egy megérzés, melyben az ilyen kifejezések teljes értelme az Istenre való alkalmazásban található meg. Amikor azt mondom, hogy egy állat visszaemlékszik, ismer, vagy szeret, akkor én neki analógikusan olyant tulajdonítok, mint az én emlékezésem, megismerésem vagy szeretetem. De az emberi emlékezés, tudás vagy szeretet, amint azt mindannyian tudjuk, nagyon gyarló, részleges és gyenge. Az ember esetében az antropomorfikus kifejezések jelentése széleskörű, és a távoli múltban történt eseményről való megemlékezéstől egészen annak a cselekménynek eleven emlékéig, hogy néhány pillanat-

tal ezelőtt fölkeltem, hogy dolgozatomat elolvassam; vagy egy ismeretlen, távol levő gyermekre irányuló gondoskodástól a hozzáfik közel álló szereteteink iránti érdeklődésig. A folyamat-gondolkodásban Istent úgy fogjuk fel, mint aki megtestesíti az antropologikus kategóriák tökéletességét, mint akinek teljes vagy egyetemes emlékezése, ismerete és szeretete van. Bizonyos értelemben az ilyen tökéletességek megértésünkön túl vannak. Mivel a tudásunk részleges, nem tudhatjuk azt, amit Isten tud. De, más értelemben ezeknek a kifejezéseknek teljes és világos értelme számunkra nem jelent mást, mint a tökéletesség felfogásának funkcióját. Ámbar az egyetemes érzés metafizikája nem igényel teizmust, de az istenfogalom által teljessé és érthetővé válik.

Az egyetemes összefüggés metafizikája hasonlóképpen felfogható teisztikus nézetektől függetlenül, de belefoglalva Istent a rendszerbe, nem az alapvető kategóriák ellentétjeként, hanem mint azoknak fő példája. Ez mindenesetre nem azt jelenti, hogy Isten kategórikusan nem különböző sok fontos szempontból. Összefüggésben lenni mindennel, számunkra azt jelenti, hogy kapcsolatban állunk felebarátainkkal és feletteseinkkel éppen úgy, mint a nekünk alárendeltekkel. De Istennek nincsenek felettesei vagy egyenlő rangú társai. Ő az, akinek emlékezete tökéletesen magában foglalja mindazt, ami a múltban történt, ebben a tekintetben ő felül nem múlható. Ha Istennek egyenlő társa volna, akkor az abszolút módon azonos lenne vele. A folyamat-gondolkodásban Istent nem lehet úgy elgondolni, mint aki a természeti rendszeren kívül van és idegen tapasztalatunk számára, hanem úgy, mint a legfőbb példa, ebben az esetben mint a legteljesebben relatív Egy. Isten által a metafizikai rendszer összefüggőbb, átfogóbb és érthetőbb lesz.

Ezt a felfogást Hartshorne szerint summázhatjuk a „panenteizmus”-ban; ezt a kifejezést el kellene vetnünk, mivel szimultán alkalmakat nehéz befoglalni más tapasztalatba, így az Isten tapasztalatát is. Mégis a panenteizmust használhatjuk a teljes alkalmaknak, a minden létnek az isteni tapasztalatba való belefoglalása jelölésére. Ebben az értelemben a folyamat-teológia Istent a legátfogóbb valóságnak tekinti, aki különálló a világtól, de azt magába is foglalja, mint az „Egy”, aki összefüggésben áll mindennel, mint ok és okozat.

Mindennek értelme az, hogy a folyamat-gondolkodásban Isten központi metafizikai fogalom, de nem mint végső eszköz némely titok magyarázására. A teizmus lényeges az egész szempontra nézve, bár történelmileg nem tükrözi azt az utat, melyen Whitehead nézetei kialakultak. Nem kétséges, a metafizika keveset mond a világról. A világ „tényei”, mivel semmi pozitívumot nem zárnak ki, nagyon különböznek az empirikus vagy tudományos tényektől. Mégis nem valószínű, hogy metafizikai gondolkodásuk ésszerűen világos lenne mindaddig, amíg Istenről világosan nem gondolkozunk. Ebből kifolyólag állítjuk, hogy a folyamat-teizmusnak nagy vonzóereje van mindazok számára, akik valamilyen okból a metafizikai összefüggést és világosságot követik. A legtöbb folyamat-gondolkodó számára a metafizika és Isten eszméje együtt marad fenn vagy bukik, mert nem tudjuk elképzelni, hogy milyen lenne Isten nélkül egy összefüggő metafizika.

A kétpólusú, új-klasszikus Whitehead-Hartshorne-i istenfogalmat radikálisan bírálták két irányból: egyfelől akikre a jelen és a múlt felfogása közötti szakadék nagy hatást gyakorolt, másfelől akik elvetették a hagyományos fogalmakat, s nem akarják belátni, hogy a folyamat-felfogás gyökeresen különböző.

A bipoláris felfogás lehetővé teszi nem csupán állítani, de értelmet is adni annak, hogy Isten valósága vagy létezése szükséges, és hogy Isten aktualitása legteljesebben relatív, a teremtmények döntéseitől függ. Isten létezésének ez az elvont ténye, hogy Isten létezik, szükséges, semmi más-tól nem függ; bár annak a létezésnek konkrét állapota minden máshoz viszonyítva relatív. Hogyha közös hitünk alapja, cselekedeteink állandó jelentőségében való meggyőződés, szükségszerűleg létezik s nincs alávetve semmiféle feltételnek, akkor ezt a hitet nem lehet újra bemutatni vagy igazolni. De mivel ez a hit függ attól, hogy valóságosan különbséget tegyünk, Istent úgy kell felfogni, mint legteljesebben viszonylagost, mint olyant, akiért amit cselekszünk az a fontos. Az istenség bipoláris fogalmának ez az értelme ellentétben áll a teizmus hagyományos formáival.

Felfogásunk szerint a klasszikus teizmus a következő három stratégia egyikét involválja.

Az egyikben Jeruzsálemet vetjük el Athén érdekében. Itt a világgal való kapcsolatok Istenre nézve tisztán külsőlegesek. A tiszta aktualitás, változatlanóság, közömbösség stb. Isten létén túl a valóságos belső kapcsolatok teljes tagadását foglalják magukba. Ennélfogva a filozófiai értelmezés tagadja Isten népi és bibliai antropomorfikus fogalmát és a világhoz való kapcsolatát, mely Istenből metafizikai abszolútumot alkot, minden más a szimbolikus világhoz tartozik.

A második stratégiában Athént vetjük el Jeruzsálem érdekében. Sok protestáns teológus számára, akik a Biblia tekintélyéhez ragaszkodnak és nem a görög filozófiához, a metafizikai Abszolútum és a Biblia Istene közötti látszólagos összeférhetlenség megoldást nyer a konfesszionális fideizmus javára, melyben a filozófiának és az értelemnek nincs helye.

A harmadik stratégiában Jeruzsálemet és Athént egyaránt elvetjük. Ennek értelmében a Biblia Istenét és a metafizikai Abszolútumot egyaránt állítják, az ellentmondásokat és összeférhetlenségeket úgy magyarázzák ki, mint amelyek egy felfoghatatlan titokban gyökereznek. Ez a misztérium végeredményben mind a filozófiát, mind a vallást hamisnak mutatja, vagy legalábbis olyan magasan szimbolikus beszédmódnak, amelyről pontosan nem lehet beszélni.

A folyamat-gondolkodás bipoláris istenfogalma nem oldja meg az összes teológiai és filozófiai kérdéseket, vagy nem vet véget minden titoknak, és ésszerű utat mutat arra nézve, hogyan lehet Athént és Jeruzsálemet, a szükségeset és a legteljesebb relativumot összefogni.

A hagyományos teizmus két különböző erőfeszítésének összetartása lehetséges a folyamat-gondolkodásban, mivel ez a létezés filozófiája. Eszerint Isten a létezés tökéletes vagy legfőbb példája az „Egy“, aki főképpen időleges és társadalmi. Ahelyett, hogy csupán abszolút lenne Isten, egy kölcsönös rokonszenves részesülés által összefügg mindennel. Isten mint mi, állandóan az önteremtés folyamatában van; ő teremti az isteni életet mint az egész megvalósított aktualitás szintézisét, megvalósítandó

lehetőségekkel. Világos, hogy Isten elvont jellemében a légteljesebben változatlan Lény. Hogy Isten összefügg mindennel — ez az istenség változatlan arculata. A folyamat-gondolkodás tehát megtartja Isten klaszszikus metafizikai atributeumait, vagyis, hogy Ő örökkévaló, változatlan, tökéletes stb., más szavakkal: Isten az Abszolútum. De az Abszolútum radikális különbséggel tartható meg, mert a folyamat-gondolkodásban Istent nem úgy fogjuk fel, mint aki azonos az Abszolútummal, hanem mint légteljesebben viszonylagos „Egy“, a „Te“, aki magában foglalja az Abszolútumot, mint Isten konkrét létezésének absztrakt jellemét.

Igy mondani igent Jeruzsálemnek és Athénnek, jelentős és egyszerű módja annak, hogy lehetségessé tegyük az Isten-beszéd rehabilitását. Ez azonban nem képzelhető el egy olyan általános filozófiai rendszer nélkül, melyben a problematikus viszony a lét és létezés, a megállás és folyamat között már megoldást nyert az utóbbi javára. Csak ha a konkrét létezés magában foglalja az absztrakt létet, akkor tesszük értethetővé Jeruzsálem és Athén összetartozását.

JEGYZETEK

¹ Lásd A. N. Whitehead következő műveit: *Science and the Modern World*, 1925; *Religion in the Making*, 1926; *Process and Reality*, 1929, Corrected edition, 1978; *Adventures of Ideas*, 1933. Vő.: Charles Hartshorne, *Beyond Humanism*, 1937; *Man's Vision of God and the Logic of Theism*, 1941; *Philosophers Speak of God* (with William L. Reese), 1953; *Reality as Social Process* 1953; *The Logic of Perfection and Other Essays in Neoclassical Metaphysics*, 1962; *Anselm's Discovery*, 1965; *Creative Synthesis and Philosophic Method*, 1970.

² *The Reality of God*, Harper Row, 1963, 31. 1.

³ Uo. 32.1.

⁴ A. P. Schilpp: *The Philosophy of Alfred North Whitehead*, 1941, 698.1.

KELEMEN LAJOS

CSOKFALVA ÉS UNITÁRIUS EGYHÁZA MÚLTJÁBÓL

Csokfalva csinos Kis-Küküllő menti székely falu, a régi Marosköz egyik keleti határfaluja volt. Kiesett a forgalomból, s nagy események színhelyévé már ezért sem válhatott. Neve a Csok személy- és családnévből származik. Ebből a családból a közeli udvarhelyszéki Küsmödn még a XVII. században is éltek családtagok. Nevét helyesen nem hosszú, hanem rövid o-val írjuk.

A falu első említése csak 1567-ből való, amikor a székely 25 dénáros adóösszeírásnál 22 kapuval szerepel. Csokfalva azonban kétségtelenül már századokkal előbb fennállott első reánk maradt írásos említésénél. Hiszen mint leány-egyházközség már századokig odatartozott a szomszédos Szentistván anyaegyházközséghez. Ennek pedig 1332-től 1337-ig háromszor is ott szerepel a neve a Szentföld fölszabadítására tervezett kereszteshadjárat adózási jegyzékében.